

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

Олійник Світлана Миколаївна

УДК 821.161.2-312.9.09

**ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНІ ТА ЖАНРОВО-СТИЛЬОВІ ПАРАМЕТРИ
ФАНТАСТИКИ ОЛЕСЯ БЕРДНИКА**

10.01.01 – українська література

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2009

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі новітньої української літератури Інституту філології Київського університету імені Тараса Шевченка.

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор
Ковалів Юрій Іванович,
професор кафедри новітньої української літератури
Інституту філології Київського національного
університету імені Тараса Шевченка

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Бондарева Олена Євгенівна,
завідувач кафедри української
літератури і компаративістики Київського міського
педагогічного університету імені Б.Д.Грінченка

кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
Кравченко Андрій Євгенович,
співробітник відділу української літератури ХХ ст.
Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України

Захист відбудеться « 24 » вересня 2009 року о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.001.15 із захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка за адресою: 01033, м. Київ, бульвар Шевченка, 14.

Із дисертацією можна ознайомитися в Науковій бібліотеці імені М.О. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка за адресою: 01033, м. Київ, вул. Володимирська, 58.

Автореферат розіслано «   » серпня 2009 року.

Вчений секретар

Л.О. Ткаченко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. На сьогодні спостерігається підвищення дослідницького інтересу до генези та інтертекстуального прочитання фантастичної літератури, адже внесок письменників-фантастів в історію української літератури має не лише загальнонаціональне, а й міжнародне значення. Українська фантастична проза має власних відомих письменників у жанрі раціональної фантастики (В. Владко, Ю. Смолич, Докія Гуменна, І. Росохватський, О. Тесленко та О. Бердник). Історія постання фантастичного жанру потребує пильного дослідження, адже творчість таких письменників, як М. Гоголь, М. Костомаров, О. Стороженко, В. Винниченко, В. Шевчук та ін. не розглядалася у контексті фантастичного жанру. Цікавими для літературознавчого вивчення можуть бути твори сучасних українських письменників, які пишуть у жанрі раціональної фантастики та фентезі. Наукове вивчення української фантастичної літератури вимагає всебічного аналізу жанрово-стильових, естетично-художніх шукань письменників-фантастів, а тому назріла нагальна потреба інтерпретації доробку Олеся Бердника, який є одним із найвідоміших письменників-фантастів.

Актуальність осмислення та обґрунтування теми дослідження полягає у потребі всебічного вивчення його творчого доробку, адже комплексно творчість О. Бердника в українському літературознавстві досі не розглядалася. Аналіз критичних праць, присвячених фантастиці, дав змогу зробити висновок про брак комплексних досліджень творчості окремих письменників. Літературознавці зосереджували увагу переважно на вивченні наукової фантастики, тоді як решта жанрів фантастичної літератури лишалася майже не охопленою. Тому висвітлення творчості О. Бердника у жанрово-стильовому та інтертекстуальному аспектах дасть змогу заповнити прогалини в осмисленні української фантастики, яку у радянський період зводили до науково-популярної белетристики, вважали меншовартісною порівняно з літературою реалістичного стилю.

Доцільність розробки теми зумовлена необхідністю вироблення чіткої жанрової типології фантастичної літератури, адже в українському літературознавстві відчутний брак відповідних теоретичних праць. Наразі у літературознавстві панує різноманіття і суперечливість розуміння фантастичного, дослідники розходяться в формулюваннях чіткого визначення поняття «фантастика». Як зауважують літературознавці, з одного боку фантастика – це «інструмент соціальної критики», компонент футурології, своєрідне керівництво з експлуатації (особливо це стосується антиутопій), з іншого – буквальна розповідь про науково-технічний розвиток людства, ще з іншого – наділена символічним змістом фантастичних образів, інакомовністю.

Відтак в літературознавстві відсутня єдина жанрова класифікація. Дослідники розмежовують фантастику на «чисту» і наукову фантастику, проводять поділ за тематикою (10 жанрів фантастики В. Гакова), за функцією (соціальна – наукова), за місцем фантастичного компонента (елемент поетики

чи структуротворчий чинник), за його роллю (власне фантастика і фантастична художня умовність). Самі письменники-фантасти часто не можуть з певністю сказати, в якому ж жанрі вони пишуть. Наприклад, Р. Желязни зізнавався, що йому складно провести межу між науковою фантастикою і фентезі. Інтерес до проблеми жанрової класифікації фантастики цілковито закономірний. Нещодавно була захищена дисертація Олесі Стужук «Художня фантастика як метажанр», у якій дослідниця обстоює думку, що і змістова і формальна фантастика є особливим типом естетичного мислення-відчуття та художнього бачення і здійснює спробу розглянути фантастичне комплексно, увівши поняття метажанру (у попередніх дослідженнях фантастика-прийом випадала поза межі фантастичного жанру). Однак Олеся Стужук зберегла поділ на змістову і формальну фантастику, що не дає змоги дослідити фантастичний тип вимислу в його єдності (наприклад, при вивченні творів із багатоплановою філософською проблематикою). Тому у дослідженні здійснено спробу дослідити фантастичне цілісно, взявши в основу його відношення до дійсності, яке й зумовлює появу тих чи інших жанрів фантастики. Проведене дослідження сприятиме поглибленню літературознавчого аналізу конкретних фантастичних творів.

Мета роботи – систематизувати генологічні особливості фантастичних творів Олеся Бердника, що належать до одного із жанрів літератури про незвичайне; дослідити інтертекстуальні зв'язки у прозі письменника.

Для реалізації мети дослідження поставлено такі **завдання**:

- з'ясувати поняття фантастики з погляду естетичного досвіду людства та нинішніх концепцій фантастичного;
- виявити структуру жанрів фантастичної прози О. Бердника;
- виокремити визначальні компоненти ідіостилу О. Бердника з огляду на провідні стильові течії ХХ століття;
- окреслити спосіб реалізації наукових, міфологічних та історичних інтертекстуальних зв'язків у фантастичних творах О. Бердника;
- визначити ключові теми фантастичної літератури, пропущені крізь письменницьке ставлення до життєвого матеріалу;
- охарактеризувати глибину індивідуальності героїв, психологічну виписаність характерів фантастичних творів О. Бердника;
- узагальнити образне освоєння Бердником життя і особливості витворюваної ним художньої картини світу.

Об'єкт дослідження – фантастичні твори Олеся Бердника у жанрово-стильовому та інтертекстуальному аспектах. Для аналізу обрано романи «Вогнесміх», «Зоряний Корсар», «Діти Безмежжя», «Чаша Амріти», повісті «Покривало Ізиди» (повість-легенда за авторським визначенням), «Серце Всесвіту» та оповідання «Дві безодні». Цей вибір зумовлений потребою аналізу жанрової палітри фантастичної літератури, яка представлена у творчому доробку Олеся Бердника. У письменника є твори написані у жанрі

криптоісторії, наукової фантастики, фентезі, антиутопії, утопії, роману-застереження тощо.

Предмет дослідження – жанрово-стильові особливості та інтертекстуальне прочитання фантастики Олеся Бердника.

Теоретико-методологічну базу дослідження становлять літературно-критичні праці українських і зарубіжних дослідників, присвячені проблемам жанрової специфіки прози, а також інтертекстуальності М. Бахтіна, Ніни Бернадської, Г. Гадамера, Нонни Копистянської, Надії Корабльової; дослідження відомих фантастознавців Є. Брандіса, А. Бритикова, В. Гакова, Г. Гуревича, Ю. Кагарлицького, Олени Ковтун, Ю. Мана, Є. Нейолова, Ц. Тодорова, Тетяни Чернишової та інших.

Методологічною основою дисертації є типологічний метод (при класифікації жанрів фантастики) з урахуванням принципів системного підходу до вивчення історико-літературних явищ, а також соціокультурний аналіз. Типологічний метод не завжди даватиме можливості розкрити специфічні риси кожного тексту О. Бердника. У випадках, коли типологічного методу бракуватиме для аналізу, буде залучено інтертекстуальну практику, що дасть змогу проаналізувати інтертекстуальні зв'язки у творах та з'ясувати їхні функції.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у тому, що:

- вперше комплексно вивчено досі практично не досліджену творчість О. Бердника, що збагатить історію літератури загалом;
- введено до наукового обігу теоретичні визначення концептуальних понять «раціональна фантастика», «фентезі»;
- здійснено типологічну класифікацію жанрів фантастичної літератури на прикладі творчості О. Бердника, яка стане в нагоді при вивченні фантастики;
- представлено першу спробу розгорнутого аналізу особливостей жанрових новацій письменника-фантаста, що сприятиме розширенню літературознавчого розуміння жанрових модифікацій української фантастичної літератури, її стильової диференціації;
- здійснено системний аналіз тематики та проблематики творів письменника, ідіостилістичних засобів образотворення і моделей характеротворення;
- запропоновано спробу вивчення інтертекстуальних зв'язків художньої канви творів О. Бердника з науковими концепціями, історичними фактами та міфологічними віруваннями;
- прокоментовано специфіку художнього інструментарію письменника, його мистецького світу.

Теоретичне значення дисертації полягає в осмисленні основних проблем студій у царині фантастичної літератури, що стосуються окреслення поняття «фантастика», науковому обґрунтуванні жанрово-стильових та інтертекстуальних особливостей фантастичних творів Олеся Бердника, що дає змогу відтворити цілісну картину художнього феномена фантастичної

літератури другої половини ХХ століття. Здобуті результати сприятимуть подальшому вивченню розвитку інструментарію аналізу фантастики. Висновки роботи нададуть поштовх подальшому дослідженню літературних жанрів і стилів, сприятимуть вивченню функціонування стилів та жанрових модифікацій у творах письменників-фантастів другої половини ХХ століття.

Практичне значення результатів дисертаційного дослідження визначається актуальністю та недостатньою вивченістю обраної теми. Фактичний матеріал, теоретичні положення та висновки дисертації можуть бути використані у літературознавчих студіях для відтворення повноти літературного процесу у царині фантастики другої половини ХХ століття, залучені при подальших дослідженнях творчості О. Бердника. Запропоновані результати можна використати при написанні лекційних курсів історії української літератури ХХ століття, програм спецкурсів та спецсеінарів, підготовці навчальних посібників. Отримані результати можна вважати основою для розширення проблематики курсових, дипломних і магістерських робіт. Матеріали праці можуть стати в нагоді вчителям-словесникам загальноосвітніх навчальних закладів різних типів.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення дисертації викладено в доповідях на міжнародних та всеукраїнських конференціях: 10-й філологічний семінар «Теоретичні й методологічні проблеми літературознавства». Понятійний апарат сучасного літературознавства: «Своє» й «Чуже» (Інститут філології Київського національного університету імені Т. Шевченка, 2006 р.); Всеукраїнська наукова конференція за участю молодих учених (Інститут філології Київського національного університету імені Т. Шевченка, 2007 р.); Міжнародна наукова конференція «Слов'янське слово і культура в контексті світового розвитку» (НБУВ, 2007 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Культура в сучасному українському суспільстві: стан та проблеми» (КНУКіМ, 2007 р.); Міжнародна наукова конференція «Національна культура у парадигмах семіотики, мовознавства, літературознавства, фольклористики» (Інститут філології Київського національного університету імені Т. Шевченка, 2007 р.); конференція присвячена репресованим письменникам «Шляхом твоїх голгот і слав, народе мій!..» (Інститут філології Київського національного університету імені Т. Шевченка, 2007 р.); Всеукраїнська наукова конференція за участю молодих учених «Діалог культур: лінгвістичний і літературознавчий виміри» (Інститут філології Київського національного університету імені Т. Шевченка, 2008 р.); Міжнародна наукова конференція «Слов'янознавство та міжкультурний діалог» (НБУВ, 2008 р.).

Положення та результати дисертаційного дослідження представлені у шести публікаціях у фахових виданнях та одному збірнику матеріалів конференції.

Структура та обсяг дисертація. Завдання та особливості матеріалу зумовили структуру роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів,

висновків та списку використаних джерел (174 позиції). Обсяг дисертації 167 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано вибір теми дослідження, її актуальність, визначено мету й завдання, об'єкт та предмет, методологічні підходи дослідження, завдання, розкрито наукову новизну одержаних результатів та їх практичне значення, відображено апробацію результатів дослідження.

У першому розділі – *«Фантастика у жанрово-стильовому полі літератури ХХ століття. Інтертекстуальні виміри фантастичної літератури»* – проаналізовано головні теоретичні положення студій щодо вивчення фантастичної літератури, висвітлено проблеми жанрової класифікації фантастики, її стильових параметрів.

Подано засадничі підходи щодо розуміння поняття фантастики: як жанру (Ц. Тодоров, Ю. Кагарлицький, А. Бритиков, Є. Брандіс), художнього методу (Р.Нудельман, Є. Тамарченко), різновиду футурології чи соціології (Д. Левінгстон, Ф. Пол, А. Азімов, К. Еміс), літературної стратегії (Тетяна Чернишова), типу літературної умовності (Олена Ковтун) тощо. Запропоноване власне розуміння фантастики.

Наразі в літературознавстві панує погляд на фантастику як на жанр, в якому фантастичне є структуротвірним принципом (змістова фантастика) з одного боку, а з іншого – як на елемент поетики (алегорично-фантастичний сюжет у творі), тобто фантастика формальна. Такий підхід передбачає при аналізі змістової фантастики увагу до фантастичного як самостійного типу вимислу, а у випадку формальної фантастики – до її службової функції (основне завдання полягає у розкодуванні інакомовного змісту). Однак поділ на змістову і формальну фантастику не видається таким, що дасть змогу дослідити фантастичний тип вимислу в його єдності. Проблеми виникають при аналізі творів з багатоплановою філософською проблематикою і складною фантастичною символікою. У даному дисертаційному дослідженні зроблено спробу поєднати підходи до вивчення оповідей про незвичайне. Усі твори такого плану (сатира, утопія, літературний міф, казка, фантастика тощо) розглядаються як жанри літератури про неймовірне (літератури вторинної умовності, нежиттєподібної літератури). Виокремлено п'ять основних жанрів: літературний міф, казка, фантастика, притча і парабола, сатира. Кожен із цих жанрів має жанрові різновиди чи піджанри, окрім того може поєднуватися з рештою жанрів. Часто така злютованість ускладнює класифікацію тих чи тих творів, наприклад у химерному романі можна віднайти ознаки як міфу, так і параболи. Тому визначальне розуміння єдності всіх типів вимислу вторинної умовності сприятиме спрощенню аналізу фантастичних творів, в яких можна зустріти риси властиві фентезі, казці, притчі тощо.

Розглянуто основні зразки жанрової класифікації фантастики (наукова фантастика, фентезі, соціальна утопія, кіберпанк, постапокаліптика, альтернативна історія тощо) і зроблено спробу їх систематизувати. В основу

класифікації покладено принцип модальності – характеристики судження залежно від встановлюваної ним вірогідності, тобто від того, що в ньому стверджується – можливість, дійсність чи необхідність чогось. Під модальністю фантастичного розуміють його відношення до дійсності: абсолютно неможливе у дійсності (критерієм є емпіричний досвід людини), яке реалізується у фентезі, чи ймовірне за певних обставин, представлене у творах раціональної фантастики (сюди належать також й ідеалістичні утопії та антиутопії, адже письменник не відкидає сучасну йому дійсність, а навпаки гіперболізує властиві їй риси).

Для раціональної фантастики якісне вмонтовування фантастичного елемента у дійсність (ілюзія достовірності, за термінологією Олени Ковтун, чи ілюзія правдоподібності за Тетяною Чернишовою) важливіше, ніж для решти типів літератури про неймовірне. Так, у притчі фантастичне навмисне схематизоване, абстраговане, у фентезі воно функціонує у межах замкнутого світу і є абсолютно природним. Натомість фентезист заперечує життєвий досвід свого читача: у творі головним героєм є диво, яке, власне, вже й не диво, а новий закон природи. Отже, визначення будь-якого жанру фантастики має включати характеристику зв'язків фантастичного елемента та дійсності (тобто особливість вимислу).

Виходячи з модальності фантастичного та врахувавши соціальний та науковий функціональні аспекти фантастичного, можна визначити раціональну фантастику як жанр літератури про незвичайне із особливим типом вимислу, який ґрунтується на раціональному поясненні фантастичних образів, подій, явищ та залученні науково-технічного і соціально-культурного досвіду людства певного періоду. У фентезі витворено особливий світ із власними законами, які, якщо дивитися на них із погляду наукових законів, видаються беззаконням. Тож фентезі визначено як жанр літератури про незвичайне, в основі якого перебуває особливий тип вимислу, що передбачає адетермінативне (магічне, чарівне тощо) розгортання сюжету, залучення ірраціонального досвіду та паралогічних механізмів людського мислення.

Окреслено інтертекстуальне поле фантастичної літератури: біблійні та міфологічні мотиви (особливо у фентезійних фрагментах текстів О. Бердника), алюзії на історичні події та літературні образи, фольклорні елементи, ремінісценції (наприклад, творів неоромантиків). Детально розглянуто міфологічний і науковий інтертекст (при дослідженні раціональної фантастики), наприклад теорії про походження Всесвіту знайшли відображення у романах О. Бердника «Діти Безмежжя» та «Зоряний Корсар».

У другому розділі – *«Раціональнофантастична проза Олеса Бердника у жанрово-стильовому вимірі та інтертекстуальному прочитанні»* – визначені ключові теми фантастичної літератури, пропущені крізь ставлення О. Бердника до життєвого матеріалу, розглянуто жанрову палітру раціонально-фантастичних романів українського фантаста, виокремлено визначальні компоненти його ідіостилу з огляду на провідні стильові течії ХХ століття та

здійснено аналіз образної системи творів, способів її типізації та індивідуалізації. Окреслені інтертекстуальні відношення у текстах прозаїка. Проаналізовані провідні мотиви, типи конфліктів, виявлена специфіка змалювання характерів героїв.

У підрозділі 2.1. *«Модифікація жанру криптоісторії у повісті О. Бердника «Покривало Ізиди»* зосереджена увага на фантастичній повісті-легенді «Покривало Ізиди», присвяченій Піфагору. Твір сповнений лірико-романтичного звучання, в його основу покладено особливу форму вимислу – раціонально-фантастичне припущення, яке характеризується єдністю і логічною мотивацією. Це – зразок криптоісторії, основним елементом якої є таємна, прихована історія. Автор намагається зобразити події, які відбувалися насправді, проте застосовує фантастичне припущення. У такий спосіб звичайний історичний роман набуває рис фантастичного твору.

Наукова фантастика у творчості О. Бердника досліджується у підрозділі 2.2. *«Жанр наукової фантастики у доробку О. Бердника. Розв'язання проблеми ксеноконтакту у повісті «Серце Всесвіту»*. Повість «Серце Всесвіту» присвячена поширеній у науковій фантастиці темі контакту людей з позаземним розумом. Твір належить до піджанру наукової фантастики, на що вказують єдність раціонально-фантастичного припущення, його логічна вмотивованість, ілюзія достовірності. Автор спирається на раціональні елементи (щоб летіти кораблю необхідне паливо, яке космонавти знаходять на Енцеладі). Тобто форми вираження фантастичного залишаються в межах потенційно можливих, а не дивовижних, як у фентезі.

У підрозділі 2.3. *«Соціально-психологічна фантастика О. Бердника: утопічні та антиутопічні побудови письменника на прикладі повісті-антиутопії «Дві безодні», романів «Діти Безмежжя» та «Зоряний Корсар»* досліджується найширше представлена у доробку О. Бердника соціально-психологічна фантастика. Роман «Діти Безмежжя» висвітлює одне із концептуальних положень авторського бачення розвитку людини. Його можна звести до формули «пізнай Всесвіт через любов». За жанром роман – раціонально-фантастична утопія, в основі якої перебуває ілюзорна вигадка, яку автор прагнув втілити в життя. У творі людина майбутнього зображена у рожевих фарбах: вона надзвичайно добра, співчутлива, послідовно розумна та справедлива. Герої відмовляються від егоїстичних бажань, навіть помислів, усі їхні прагнення спрямовані на добробут людства.

Роман «Зоряний Корсар» належить до жанру роману-застереження, який поєднує риси антиутопії та науковофантастичного роману. Послугуючись масштабними засобами фантастики, письменник передбачає усі жахливі наслідки розвинутого суспільного устрою, побудованого на тотальному централізованому контролі кожної особистості. «Зоряний Корсар» творений на межі двох типів фантастичного – раціональної фантастики і фентезі. Саме цьому твору зобов'язаний соковитістю, яскравістю образів, увагою до деталей та складною будовою сюжету.

Оповідання-антиутопія «Дві безодні» Олеся Бердника полемічне з попередніми антиутопічними творами, присвяченими питанню світової війни. О. Бердник заперечує інфернальні візії ймовірної світової війни. Оповідання «Дві безодні» – це, так би мовити, контрутопія до антиутопій ХХ століття. У творі постає химерний підводний світ, освоєний групою вчених, які разом із родинами втекли у глибини океану, щоб убезпечитися від загрози війни, яка нависла над планетою. Люди, які бачили небо і сонце, так і не змогли почуватися щасливо серед примарних краєвидів водного царства, а їхні нащадки, народжені у штучних умовах, так і не стали повноцінними людьми.

У підрозділі 2.4. «Філософський раціонально-фантастичний роман О. Бердника «Вогнесміх» в інтертекстуальному полі міфології» розглянуто інтелектуальний раціонально-фантастичний роман «Вогнесміх». Підтверджують потужний раціональний струмінь у творі різноманітні наукові дані, філософічність (розмисли про сенс буття, підкріплені різноманітними світоглядними концепціями), увага письменника до створення ілюзії достовірності – підкріплення фантастичних подій науковими та публіцистичними свідченнями. У творі відбувається переосмислення міфологічних уявлень Індії, Єгипту, Шумеру та України. Постає цілком відмінна космогонія, яка поєднує традиційні міфологічні сюжети з науковими даними.

Жанрова палітра творчого доробку О. Бердника різноманітна. Твори письменника належать до двох основних жанрів фантастичної літератури – раціональної фантастики і фентезі (цей жанр фантастики проаналізовано в третьому розділі дисертації). Висвітлені у дослідженні твори О. Бердника належать до таких піджанрів раціональної фантастики: криптоісторія – повість «Покривало Ізиди»; наукова фантастика – повість «Серце Всесвіту»; утопія – роман «Діти Безмежжя»; антиутопія – оповідання «Дві безодні»; роман-застереження – роман «Зоряний Корсар»; інтелектуальний раціонально-фантастичний роман – роман «Вогнесміх».

Джерелом художнього конфлікту фантастичних творів О. Бердника стає ідеал, наприклад у романі «Зоряний Корсар» конфлікт ґрунтується на ідеалі свободи людини. За способом подолання розриву між ідеалом та дійсністю твори О. Бердника належать до неоромантичного стилю – завдяки сильній волі людини бажане стає реальністю. Романтичний ідеал визначає добір умовних форм вираження подій у творі та загалом слугує критерієм естетичного відбору.

Твори О. Бердника позначені ліризмом. Письменник активно використовує у текстах вірші, пісні, фольклорні твори. У романі «Вогнесміх», наприклад, кожна глава розпочинається віршем, до того ж герої виголошують вірші або співають (дід Сміян у романі «Вогнесміх»). Герої навіть про буденні речі розмовляють піднесено, емоційно.

Жанр раціональної фантастики зумовлює вибір письменником певних засобів, характер тропів, найвиразніших деталей у мовленні персонажа і автора. У творах відводиться велика роль ліричним, філософським роздумам про сенс

життя людини, дружбу, порядність, неповторність Всесвіту та величність пошуку нових знань.

У третьому розділі – «Фентезі у творчому доробку Олеся Бердника. Особливості творення уявної реальності у романах «Зоряний Корсар», «Вогнесміх», «Діти Безмежжя», «Чаша Амрیتی» – зосереджено увагу на фентезійних елементах творів О. Бердника («Чаша Амрیتی», «Вогнесміх», «Діти Безмежжя», «Зоряний Корсар»). Фентезі – фрагментарно представлений жанр фантастики у творчості прозаїка. Хоча ознаки цього жанру представлені спорадично, однак їхня розробка здійснена письменником потужно й завершено, що й дає підстави стверджувати наявність творів чи елементів творів фентезі.

Поєднання раціональної фантастики і фентезі у текстах О. Бердника надзвичайно тісне, що пов'язано із особливістю вимислу, різні форми якого здатні до взаємопроникнення під дією різноманітних літературних течій, культурно-історичних традицій та обставин. Містком, що з'єднує раціональну фантастику і фентезі часто слугують візії, марення, сновидіння, гіпнотичні стани. У візіонерських станах переживання інших реальностей і нового бачення повсякденного життя настільки переконливе, що люди, які їх мали, змушені включити їх до власного світогляду. Батько Галі Курінної (роман «Зоряний Корсар») чітко бачив, що зустрівся у казковому палаці із предками. Його враження були настільки яскравими, що герой повірив у них. Читач же опиняється перед дилемою: з одного боку усе можна пояснити холотропним станом Курінного, а з іншого – його відсутність упродовж трьох років не надається до очевидного пояснення. Виникає характерна для фантастики ситуація – конфлікт практичного досвіду і надзвичайної ситуації.

У героя існує небагатий вибір: він може прийняти нову реальність, а може спробувати повернутися до попередньої, звичної. Шлях істинного буття – для романтиків, борців, а значить для героїв Олеся Бердника. Наприклад, у романі «Зоряний Корсар» Григір спокійно сприймає неймовірні обставини власного народження і бере на себе відповідальність космослідчого Меркурія. Так само чинить Сергій Горниця.

Фентезі переконує читача, що чарівна реальність, подана у творі, є такою насправді, була і буде такою, просто відкидалася раціоналістичним світоглядом обивателів. Фентезі не потребує безпосереднього сюжетного мотивування, яке виносить за межі тексту. Фентезійний засновок опирається на «донаукові», паралогічні людські уявлення про світ, які черпаються з підсвідомості чи культурного контексту (східнослов'янські вірування у романі «Вогнесміх»). Саме тому фентезі й наближається функціонально до міфу, точніше творить новий міф, перетворюючи класичні міфи та залучаючи модель християнського лицарського роману.

За зразком міфологічного дерева життя влаштовано модель Всесвіту у романі «Діти Безмежжя». Поруч з людьми (стовбур) на Землі знаходяться світи вищого виміру (крона) та нижчого (коріння). Учні школи космічних проблем

проникли у нижчий вимір, до примітивнішого життя, що надто нагадує, наприклад, похмурий Аїд. Фрагментом метафоричного фентезі є розповідь про Ріону та Буревія – сонячих мандрівників. У її структурі можна віднайти переосмислення не лише згадуваної легенди про андрогінів, а й залишки давньогрецьких міфів про Ікара та Фаетона. У фрагменті мандрівки до Сонця тісно сплелися буденне і чарівне, що властиво фентезі.

У романі «Вогнесміх» елементи фентезі пронизують твір. Насамперед, образ Радісного чи Заквітчаного асоціюється з ельфами, дріадами чи мавками через його незвичайний обмін речовин та спосіб життя, Русалія також видається чаклункою: дівчина володіє даром розмовляти з рослинами, приборкувати вогонь. Зустріч із Зелен-Дивом та порятунок поета-самогубці продовжують ауру чарівності, що огортає Русалію та її діда, схожого на могутнього мага (викликав Зелен-Дива). Вчинки таких персонажів, як Космоандр, Русалія, Радісний, дід Радько заперечують можливість логічного мотивування подій, натомість заторкують у читача вірування у чарівне, надприродне. Вони змушують по-новому, пильніше придивитися до пересічної людини, до її психічних можливостей. Така людинозосередженість якраз і властива творам фентезі.

У романі «Чаша Амріти» йдеться про припущення принципово відмінної інтерпретації нашого світу, яка враховує можливість дива. Така вимога характерна для фентезі, яке за допомогою художніх засобів переконує читача, що ця інша дійсність є справжньою.

Елементи фентезі є невід'ємною частиною творів О. Бердника, особливістю його ідіостилю. Звернення до глибин підсвідомості, доннаукового синкретичного мислення, властиве фентезі, додає раціонально-фантастичним творам повнокровності. Настанова на сприйняття чарівного як повноправного компонента дійсності, яку висуває фентезі, створює відчуття істинності, непідробності концепції світу, представленої у романах «Вогнесміх», «Зоряний Корсар», «Діти Безмежжя».

У **Висновках** синтезовано результати дослідження, присвяченого вивченню жанрово-стильових та інтертекстуальних параметрів фантастики О. Бердника, що дало можливість зробити такі узагальнення.

1. Викладена концепція, яка базується на ідеї комплексного підходу до вивчення творчості прозаїка у жанрово-стильовому та інтертекстуальному розрізі. В основу жанрового поділу покладено модальність та тип умовності, продукований відповідним типом вимислу (фентезійна умовність, філософська, сатирична тощо). До наукового обігу введено дефініції понять «раціональна фантастика» та «фентезі».

2. З'ясовано, що типологічна парадигма фантастичної літератури якнайповніше представлена у творчості О. Бердника. Письменник творив в обох жанрах – раціональній фантастиці і фентезі. Раціональна фантастика – жанр літератури про незвичайне із особливим типом вимислу, який ґрунтується на раціональному поясненні фантастичних образів, подій, явищ та залученні

науково-технічного і соціально-культурного досвіду людства певного періоду; фентезі – жанр літератури про незвичайне, в основі якого перебуває особливий тип вимислу, що передбачає адетермінативне (магічне, чарівне тощо) розгортання сюжету, залучення ірраціонального досвіду та паралогічних механізмів людського мислення. До піджанрів раціональної фантастики належать: криптоісторія (повість «Покривало Ізиди»), роман-застереження (роман «Зоряний Корсар»), утопія (роман «Діти Безмежжя»), антиутопія (оповідання «Дві безодні») та наукова фантастика (повість «Серце Всесвіту»). Фентезі поділяють на: міфологічне, метафоричне, жахливе, героїчне та гумористичне. У творчому доробку О. Бердника представлені елементи міфологічного та метафоричного фентезі (романи «Вогнесміх», «Чаша Амріти», «Діти Безмежжя»).

Фентезі апелює до емоцій та донаукових шарів свідомості, до того паралогічного семантичного поля, яке сформувало міфологічну модель світогляду. Ознаки міфологічного фентезі мають романи «Вогнесміх» (зустріч Русалії з Зелен-Дивом), «Зоряний Корсар» (у снах Григора Бови проступає істинна реальність), «Чаша Амріти» (дивовижні здібності Свами, весілля з померлою Ганнусею). Фентезійні елементи в романі «Діти Безмежжя» належать до метафоричного фентезі, яке суміщає фантастичні події з повсякденними реаліями (злиття парапсихологів Ріони та Буревія в одну істоту).

Досліджено, що у багатьох творах О. Бердника раціональна фантастика та фентезійні елементи тісно переплетені («Чаша Амріти», «Вогнесміх», «Зоряний Корсар» та ін.). Складність конструкції, яка утворюється в результаті поєднання різних типів фантастичного і її внутрішнє багатство слугують для спонукання читача до інтелектуальної й моральної активності. Важливим моментом такої злютованості є те, що фантастичний образ набуває повнокровності, об'ємнішає. Взаємне накладання цих типів розширює тематико-проблемний діапазон творів і сприяє повному охопленню ними різних сторін реальності. Ці особливості синтезу різних типів фантастичного породжують збільшення кількості можливих інтерпретацій зображуваних подій, що в кінцевому рахунку збагачує художню цінність творів.

3. Виявлено, що у творах О. Бердника, як і загалом у фантастичній літературі, зустрічається обмаль побутових реалій, епізодів, пов'язаних з буденним життям персонажів. Це зовсім не означає, що вона виключає психологізм, описи дійсності, але це не самоціль. Письменник-фантаст наголошує на існуванні надії, вищої мети, на яку «працює» весь описовий антураж. Наявні у його творах описи космічних кораблів (наприклад, вакуумно-квантовий галактичний крейсер експериментального типу), замальовки з життя мешканців інших планет (споруди іншопланетян у кільці Сатурна у повісті «Серце Всесвіту») тощо постають, щоб унаочнити ідеї, і з'являються у разі, коли читач не може уявити собі деталі (нефантастичні деталі змальовуються зредуковано).

Ліризмом позначені усі без винятку твори Олеся Бердника. Письменник активно використовує у текстах вірші, пісні, фольклорні твори. У романі «Вогнесміх», наприклад, кожна глава розпочинається віршем, до того ж герої час від часу виголошують вірші або співають (наприклад, дід Сміян у романі «Вогнесміх»). Герої навіть про буденні речі розмовляють піднесено, емоційно, їхні вчинки мають відтінок «красивості», деякої театральності.

Романтичний пафос, висока емоційна напруга (романтичні компоненти у дусі національної традиції) творів О. Бердника сусідять із активним використанням філософських ідей, які нерідко стають таким собі «головним героєм» творів. У такий спосіб межі романтичної традиції розширюються не на рівні прийомів, а концепцій, які покладено в основу творчого осмислення життя, особливо проблем розвитку людини (специфіка фантастики як літератури, що досліджує людські прояви в екстремальних ситуаціях). Фантастична література презентує нове романтичне світовідчуття, що ґрунтується на міцній сув'язі традиційної для романтизму уваги до людської духовності та ірраціонального і наукових даних.

4. Виявлено, що інтертекст фантастичної літератури О. Бердника включає на рівні композиційному та образному зв'язки з міфологією, в основу фантастики покладено міфологічний світогляд, який позначає форми, структури, елементи та семантику творів. Наприклад, персонажі нагадують міфічних істот, які наділені надзвичайними здібностями (фіолетові кулі у повісті «Серце Всесвіту»). Наслідуючи міф традиційний, фантастика будує власний світ на ґрунті дихотомії між простором життя і простором смерті. Лейтмотив підкорення життям смерті проходить крізь усі твори О. Бердника. Письменник послідовний у неприйнятті смерті, котрої, на його думку просто не існує. Наприклад, у романі «Вогнесміх» гуру Лі приймає смерть із впевненістю, що його життя продовжиться на іншому рівні.

О. Бердник вдається до наукових джерел, щоб поглибити зміст творів, розширити. Завдяки інтертекстуальності відбувається інтелектуалізація літератури. Так, у творах прозаїка (романи «Діти Безмежжя», «Зоряний Корсар») наявні інтертекстуальні зв'язки з науковими концепціями про походження Всесвіту.

У текстах О. Бердника віднайдено алюзії на історичні події. Так, у романі «Зоряний Корсар» Ара є моделлю СРСР, а образ Зоряного Корсара прочитується у ключі дисидентської діяльності в часи застою (Ара застигла в розвитку). У романі «Діти Безмежжя» виявлено згадки про світові війни, що шматували планету, у видіннях О-ріо, про велетнів духу, які загинули в ім'я свободи людини (Джордано Бруно, образ якого мандрує творами письменника, Піфагор та інші).

У текстах О. Бердника спостережені літературні ремінісценції та алюзії, наприклад подані у формі заперечення ідей колег-фантастів. Можливо, О. Бердник дискутував із братами Стругацькими чи С. Лемом у темах контакту з позаземними цивілізаціями, який у них розглядається як ворожий чи

абсолютно неможливий через відмінності у мисленні. О. Бердник у кожному творі, в якому порушена ця проблема («Серце Всесвіту», «Діти Безмежжя», «Зоряний Корсар», «Чаша Амріти»), наголошував на можливості, навіть необхідності такого контакту.

5. Констатовано, що суперечливість, складність епохи підштовхнула письменників до пошуку літературних форм, здатних охопити найрізноманітніші сторони і прошарки дійсності. В умовах існування панівної ідеології та єдиного соцреалістичного літературного напрямку письменник намагався висловити власні погляди на існуючі реалії в усіх царинах життя засобами фантастичної літератури. Наприклад, у романі-застереженні «Зоряний Корсар» О. Бердник екстраполює атмосферу тоталітаризму, яка панувала в радянському суспільстві, на вигаданий світ Ару. Так само в оповіданні-антиутопії «Дві безодні» відчувається присмак холодної війни у зображенні постапокаліптичних передчуттів героїв-утікачів.

6. З'ясовано, що у творах О. Бердник зображає героя-мрійника, борця-піонера, який прямує до недосяжної Істини, прекрасного і безкомпромісного. На перший план у творі виходять проблеми морального характеру: герой постійно опиняється на роздоріжжі і мусить робити вибір. Така позиція героя властива творам із романтичною поетикою, у яких необхідною умовою є багата духовність, чуттєвість та гуманізм персонажа. При цьому герой творів О. Бердника діє цілком передбачувано для автора. Такий перебіг подій властивий фантастиці, адже не суперечить її настанові на духовну розбудову людини, за якої мораль та самопожертва є єдиним дороговказом життєвої лінії.

7. Виявлено, що у творах О. Бердника вироблено своєрідну художню модель світу, для якої характерний високий ступінь умовності. Автор намагається втілити у творах риси, притаманні не окремому суспільству, а всьому людству. Особливо це стосується творів, написаних у жанрі раціональної фантастики (більшість творів О. Бердника). Дійсність, витворена раціонально-фантастичним засновком, позначена інтелектуальним осмисленням суцього. Здійснюються соціальні прогнози («Діти безмежжя», «Дві безодні»), екстраполяція в майбутнє реалій сучасності, аналіз умовних ситуацій, які моделюють основні варіанти поведінки людини при зустрічі з невідомим (спілкування з вихідцями з Альфа Центаври у повісті «Серце Всесвіту»).

На сьогодні необхідні детальні студії фантастичної літератури, особливо зважаючи на її потужний розвиток в останні роки. Потребують прояснення лише побіжно заторкнуті у роботі, зважаючи на поставлені у дисертації завдання, питання про походження фантастичного, його художнього спадку від міфу. Необхідні окремі дослідження психологічного механізму сприйняття незвичайного, зв'язку фантастичного елемента з поетикою різних літературних течій та проблеми взаємодії фантастичного елемента з естетичними принципами постмодернізму.

Основні положення дисертації викладено у таких публікаціях

1. Олійник С. М. Криптоісторія як жанр фантастичної літератури / С.М. Олійник // Вісник Київського славістичного університету: зб. наук. праць / редкол.: Ю.М. Алексеев (головний ред.) та ін. – К.: КСУ, 2007. – Сер. Філологія. – № 34. – 206 с. – Укр., рос. – С. 178-183.
2. Олійник С. М. Спільні та відмінні ознаки раціональної фантастики і фентезі (на прикладі творів О. Бердника «Серце Всесвіту» та М. і С. Дяченків «Дика енергія. Лана») / С.М. Олійник // Літературознавчі студії: зб. наук. праць / редкол.: Г.Ф. Семенюк (відп. ред.) та ін. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2007. – Вип. 19. – Ч. 2. – С. 63-67.
3. Олійник С. М. Термінологічне впорядкування поняття «фантастика» / С.М. Олійник // Філологічні семінари: зб. наук. Праць / редкол.: М.К. Наєнко (голова) та ін. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2007. – Вип. 10. – С. 270-277.
4. Олійник С. М. Антитеза розуму і серця у фантастичних творах Олеся Бердника «Зоряний Корсар» та «Діти Безмежжя» / С.М. Олійник // Літературознавчі студії: зб. наук. праць / редкол.: Г.Ф. Семенюк (відп. ред.) та ін. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2008. – Вип. 21. – Ч. 2. – С. 123-128.
5. Олійник С. М. Репресований «Зоряний Корсар» Олеся Бердника / С.М. Олійник // Літературознавчі студії: зб. наук. праць / редкол.: Г.Ф. Семенюк (відп. ред.) та ін. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2008. – Вип. 20.– С. 126-129.
6. Олійник С. М. Інтелектуальний роман Олеся Бердника «Вогнесміх» в інтертекстуальному полі міфології / С.М. Олійник // Вісн. Київ. ун-ту. Серія: Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика / редкол.: О.С. Снитко Г.Ф. Семенюк (відп. ред.) та ін. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2008. – Вип. 19. – С. 18-20.
7. Олійник С. М. Фантастичні антиутопії О. Бердника «Дві безодні», «Зоряний Корсар» як простір людської свободи / С.М. Олійник // Наукові записки. Серія: літературознавство / За ред. проф. М. Ткачука. – Тернопіль: ТНПУ, 2009. – Вип. 26. – 430 с. – С. 119-126.

АНОТАЦІЯ

Олійник С.М. Інтертекстуальні та жанрово-стилістичні параметри фантастики Олеся Бердника. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.01.01 – українська література. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2009.

У дисертації висвітлена творчість письменника-фантаста Олеся Бердника у жанрово-стильовому та інтертекстуальному аспектах. Проаналізовано жанрову специфіку майже не досліджених творів О. Бердника. Доведено, що у його художньому доробку представлена переважна більшість піджанрів раціональної фантастики та фентезі. Вивчено стильові особливості творів О. Бердника, розкрито його індивідуальну творчу манеру, яскраво позначену

лірико-романтичним струменем. З'ясовано інтертекстуальні зв'язки з міфологією, історичними подіями та науковими джерелами наявними у текстах письменника.

Виявлені у роботі ключові теми творів, особливості творення образів персонажів та способи моделювання фантастичної дійсності дали змогу на світоглядному, образному та композиційно-сюжетному рівнях визначити жанрово-стильові параметри фантастики О. Бердника, з'ясувати специфіку образного освоєння дійсності письменником з огляду на вимоги фантастичної літератури.

Ключові слова: фантастична література, вимисел, література про незвичайне, раціональна фантастика, фентезі, криптоісторія, наукова фантастика, роман-застереження, утопія, антиутопія, інтелектуальний раціональнофантастичний роман, моделювання дійсності, ілюзія достовірності, фантастичний засновок.

АННОТАЦІЯ

Олейник С.Н. Интертекстуальные и жанрово-стилистические параметры фантастики Олеса Бердника. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.01 – украинская литература. – Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко. – 2009.

В диссертации рассматривается творчество Олеса Бердника в интертекстуальном и жанрово-стилевом аспектах. В работе осуществляется типологическая классификация жанров фантастики, репрезентированных в творчестве писателя. В предложенном исследовании впервые проведено комплексное исследование малоизученного творчества писателя-фантаста. Также вводятся авторские определения понятий «рациональная фантастика» и «фентези», сделана попытка изучить фантастическое в его единстве, без деления на формальную и содержательную фантастику. Художественное наследие О. Бердника включает в себя произведения, принадлежащие к двум основным поджанрам фантастической литературы – рациональной фантастике и фентези. Преобладающее большинство повествований писателя относится к рациональной фантастике, однако обнаруживает многочисленные фентезийные элементы. В ходе исследования выявлено, что идейно-тематическое богатство произведений и стилевая специфика (творчество писателя носит ярко выраженный лирико-романтический характер) закономерно повлияли на поиски адекватной жанровой формы.

Доказано, что особенностями идиостиля О. Бердника являются изображение возвышено эмоционального переживания событий, вдохновенности, идеализация происходящего, страстное неприятие обыденности. В произведениях писатель часто использует стихи; тексты отмечены определенной стилистической «красивостью», что в общем не свойственно большинству рационально-фантастических произведений, в

которых основное внимание сосредоточено на фантастической посылке, детали и моделировании действительности.

Анализ произведений дал возможность утверждать, что персонажи О. Бердника – мечтатели, сосредоточенные на поиске возможности улучшить жизнь человечества. Основные сюжетные коллизии вызваны проблемами морально-этического характера.

В работе рассмотрены имеющиеся в фантастических произведениях О. Бердника интертекстуальные связи с литературным контекстом, историческими событиями и мифологией, в его произведениях можно без труда отыскать библейные элементы. Особенно активно писатель использует древнеиндийские, античные и славянские мифы, научные данные, интертекстуальные связи с военными событиями (например, в романе «Огнесмех» наличествует аллюзия на восстание красных кхмеров).

В ходе исследования выявлено, что в произведениях О. Бердника представлена своеобразная художественная модель мира, отмеченная высокой степенью условности. Автор стремился воплотить в своих повествованиях черты, присущие всему человечеству. Особенно это касается произведений, написанных в жанре рациональной фантастики. Действительность, созданная фантастической посылкой, характеризуется интеллектуальным осмыслением сущего. В произведениях О. Бердника совершаются социальные прогнозы, экстраполируются в будущее черты современности, анализируются условные ситуации, моделирующие основные варианты поведения человека при встрече с неизвестным.

Творчество О. Бердника примечательно спецификой идейно-тематического содержания, необычностью образов персонажей, свежестью композиционных и стилевых приемов, самобытным восприятием и трансформацией реальности.

Ключевые слова: фантастическая литература, вымысел, литература о необычном, рациональная фантастика, фэнтези, криптоистория, научная фантастика, роман-предупреждение, утопия, антиутопия, интеллектуальный рационально-фантастический роман, моделирование действительности, иллюзия достоверности, фантастическая посылка.

SUMMARY

S.M.Oliinyk – Intertextual, Genre and Style Characteristic of Oles Berdnyk's Science Fiction. – Manuscript.

Thesis for the degree of candidate of science in philology. Specialization 10.01.01. – Taras Shevchenko Kyiv National University, Kyiv, 2009.

The thesis is dedicated to examination of intertextual, genre and stylistic characteristics of Berdnyk's science fiction prose. Genre specificities of not adequately explored literary heritage of Oles Berdnyk have been investigated. Into the thesis is proved scientifically that large majority of subgenre of writer's science fiction and fantasy is represented. Style peculiarities of Oles Berdnyk's works are

examined. The individual creative way of style, which has vivid features of romantic and lyrical style, is researched. Intertextual relations of Oles Berdnyk's works are analyzed. Various cues, half-words and subtle implications of writer's text receive the study in the thesis.

Discovered in given thesis key themes, peculiarities of character's image making and ways of building of fantastical reality help to describe the genre and style characteristics of Berdnyk's science fiction, detect the special feature of image transformation of reality by writer mind the demands of science fiction and fantasy.

Key words: literature about incredible, invention, science fiction, fantasy, cryptostory, prevention novel, utopia, antiutopia, building of reality, illusion of reliability, fantastic estimates.